

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
РІВНЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВИПУСК XXI

Рівне 2015

ББК
83 Л 43
8

Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету : Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Вип. XXI / Ред. кол. О. Кирильчук [та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2015. – 155 с.

У збірнику вміщені статті, присвячені ювілею Уласа Самчука та актуальним проблемам української літератури. Матеріали збірника можуть бути використані науковцями, студентами, вчителями-словесниками.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15954-4426Р від 19.11.2009 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 5 від 28.05.2015 р.)

Редакційна колегія:

доктор філологічних наук, доцент **ЗАХАРЧУК І. В.** (Рівненський державний гуманітарний університет)

доктор філологічних наук, доцент **ТОМЧУК Л. В.** (Рівненський державний гуманітарний університет)

доктор філологічних наук, професор **ПОЛЩУК Я. О.** (Київський університет ім. Б.Грінченка)

доктор філологічних наук, професор **КОЧЕРГА С. О.** (Національний університет «Острозька академія»)

доктор філологічних наук, професор **ГНАТЮК М. І.** (Львівський національний університет ім. І.Франка)

Наукові редактори:

кандидат філологічних наук **КРУПКА М.А.**

кандидат філологічних наук **КИРИЛЬЧУК О.М.**

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2015

УДК 821. 161. 2 – 31. 09

**ТОПОГРАФІЯ СПОГАДУ: ДИЛОГІЯ УЛАСА САМЧУКА
«НА БІЛОМУ КОНІ», «НА КОНІ ВОРОНОМУ»**

Статтю присвячено особливостям змалювання тополів України, «втраченого раю», «віднайденного раю» у діалогії спогадів Уласа Самчука «На білому коні», «На коні вороному». Образ міста у мемуарах розглядається в культурно-історичному контексті нетривалого перебування письменника в Україні (1941 – 1943) та у зв'язку з проблемою національної ідентичності.

Ключові слова: *топос, діалогія, мемуари, епізод, ідентичність письменника, образ міста.*

In the article the author considers peculiarities of topoi Ukraine, lost paradise, unfound paradise in two books of memoirs «Na bilomu koni (Riding on White Horse)» and «Na koni woronomu (Riding on Black Horse)» by Ulas Samchuk. In memoirs image of city interprets in cultural and historical contexts to short period which writer to live in Ukraine (1941-1943) and in correlation to problem with national identity.

Key words: *topos, dilogy, memoirs, episode, identity, image of the city.*

«Чи були ви містом? Чи були ви Містом? Як же так, ви – містом не були...» – висловлює розчарування ліричний суб'єкт Романа Скиби у поезії за мотивами Юрія Литвина [5, 85]. Сучасний автор послуговується метафорою простору, підкреслюючи знакову природу людської індивідуальності. У цьому зв'язку образ міста, що твориться завдяки культурним надбанням конкретних поколінь, стає кодом ідентичності. Діалогія У. Самчука «На білому коні» (1956), «На коні вороному» (1975), за нашими спостереженнями, виразно ілюструє цю тезу. Здебільшого літературознавці принагідно залучають до аналізу творчості письменника той фактаж, який можна зібрати з епістолярію. У сучасній ситуації доля Уласа Самчука і справді зчитується під іншим кутом зору.

Мета статті – проаналізувати основні топоси книг спогадів і вражень Уласа Самчука «На білому коні», «На коні вороному», що актуалізують культурно-історичний контекст нетривалого періоду перебування письменника в Україні (1941 – 1943) і виявляють національну ідентичність митця.

У. Самчук обирає лінійну композицію, у цілому дотримуючись прямої хронології, але чітко структуруючи оповідь за визначеним сюжетом: назви розділів діалогії відображають продуману стратегію упорядкування мемуарів. Книги «На білому коні», «На коні вороному» впорядковані пост-фактум і, як свідчить текст, відображають ностальгійне авторське відчуття складних перипетій 1940 – 1943 років. Алегоричні назви частин діалогії визначають два головні топоси – переможного повернення додому і прогнозованої поразки національно-визвольного проекту. У лінійному розгортанні сюжету простежується цілісний мотив мандрів окупованою Україною, підсумований письменником наприкінці розповіді: «Скінчилася моя дорога, яка почалася 8 травня 1941 року в Празі і яка завершилася 21 листопада 1943 року в Рівному. Яку почато під знаком апокаліптичного вершника «на білому коні» з луком

переможця, а закінчено «на коні вороному» з вагою в руці своїй, щоб все зважити і все розсудити. Так, як бачило око і відчувала душа» [4, 279]. Задум осмислити пережите у ретроспективному ракурсі пояснює загальну стратегію оформлення спогадів – найціннішими враженнями від перебування в Україні стають зустрічі з людьми, які асоціюються з конкретними містами і місцями на мапі, та політична, редакторська і журналістська праця, до якої через посилення цензури з боку окупаційної влади Німеччини У. Самчук поступово втрачає інтерес. Дослідники його біографії та творчості Г. Чернихівський [6], А. Жив'юк [1], Я. Поліщук [2] та ін., описуючи мемуари, дотримуються хронології у періодизації долі митця. Аналізуючи текст діалогії, можна простежити розгортання кількох приватних сюжетів: берлінського, краківського, празького, львівського, київського, рівненського, дерманського, кременецького, кременчуцького, полтавського, харківського та ін. Особисті переживання У. Самчука найбільш знаково виявляються через пам'ятні події, відтворені в асоціативному ряду яскравого спогаду і задля точності підкріплені автоцититуванням щоденникових записів, публіцистичних статей, що готувались до друку чи побачили світ на сторінках часопису «Волинь», текстів сучасників. Наскрізний мотив дороги композиційно об'єднує дві частини, пояснюючи загальну настанову У. Самчука відобразити складну динаміку «нервової доби» і пояснити роль у ній покоління, яке виявило «зудар двох гострих фанатичних протилежностей», адже, за словами літописця, «комунізм – націоналізм визначав наш світогляд» [3, 5]. Митець символічно пояснює місію тих українських патріотів, що змушені були через советську окупацію покинути терени України і самоорганізовуватись за кордоном: «І жили ми винятково насторожено... Засадничо у нас не було приватних інтересів, невртральних розваг, побутових проблем, навіть справжніх мешкань, ми перебували мов би на двірці і чекали, “коли виб'є наша година і заграє сурма”, щоб рушити в похід і перемогти» [3, 5]. У. Самчук зауважує, що початок Другої світової війни сприймався як спосіб повернутися назад, оскільки передбачав омріяну можливість розгорнути визвольну боротьбу за Україну [3, 32]. Проте в діалогії «На білому коні», «На коні вороному» ця сюжетна лінія, на наш погляд, не є головною. Мемуарист зрідка вводить розлогі коментарі геополітичної ситуації та намагається відверто коментувати особисту позицію «непоправного скептика, що в цей час рішуче не в стилі доби» [3, 8]. Він виявляє себе як амбітний письменник: прагне слави, визнання таланту і боїться підпасти під «закони опрощення» – зазнати долі невдахи [3, 214]. Описуючи чисельні гостини, зустрічі, приватні знайомства, неодноразово підкреслює, що впізнають його за прочитаними текстами: «Марією», «Кулаком» чи «Волинню». Зауважимо, що загальна канва розповіді усе-таки ведеться за строгою хронологією і охоплює період, пов'язаний із дорогою в Україну (1940-ві) і перебуванням у Рівному до 1943 року спочатку на посаді редактора Волині та журналіста у «Дойченахріхтен бюро». Особливо ідилічно він змальовує три епізоди, звіряючись перед читачем у найінтимніших переживаннях: дерманський, пов'язаний із хуторами Балаби, Лебедщини, так званим «волинським Запоріжжям»; тилявсько-кременецький нагадує про юнацькі роки

навчання, та київський, позначений романтичними стосунками із коханою жінкою Т. Праховою-Чорною та намаганням задовольнити горде бажання «бути письменником, а бути ним можна тільки в Києві» [3, 240].

Топос «втраченого раю» розгортає мемуарист через дерманський епізод, що вважаємо центральним для характеристики біографії та творчих інтенцій митця. Він охоплює декілька поїздок до рідних місць, здійснених у 1941-1943 роках. Якщо вимушені чотирнадцятилітні мандри (1927-1941) чужиною У. Самчук пояснив спробою знайти чи відкрити «Європу для себе, а епоху для всіх» [3, 31], то зрозуміло, що довгоочікуване повернення у рідні місця (шлях проліг через Тилявку) розчулює письменника: «Я завжди хвилювався, коли вперше бачив щось надзвичайне: високі гори, море, Берлін, Париж, Рим, Дрезденську галерею, але я не думав, що це саме село, яке я стільки разів бачив з цієї самої гори, викличе в мені таке зворушення» [3, 143]. Для волинянина рідна земля залишається найбільшою цінністю, тому декілька разів у книзі «На білому коні» письменник повторює антитезу мала батьківщина / світ цивілізації (культурна Європа): «Можна пережити роки і роки, війни і революції, переїхати континенти, переплисти океани, перечитати книги, пізнати вулиці і перевулки Парижу, але такі назви, як Дермань, Романів, Обичі, Жолобки, Тилявка, всі ті немошені шляхи, всі урочища і займиська сидітимуть у твоїй душі, як гострі цвяхи, і вимагатимуть данини...» [3, 119]. Виразним маркером національної ідентичності українця стає порівняння святинь Парижа, Рима та Дерманя. Велич, багатство і розкіш монументальних пам'яток Європи у враженнях У. Самчука поступаються перед скромною щирістю рідних місць: «Пригадую, коли я дивився з висоти Сакре-Кер на Париж, я чомусь думав про цю церкву св. Трійці в Дермані» [3, 160]. «Дермань для мене центр центрів на планеті», – стверджує письменник свій духовний і кровний зв'язок із родом [3, 160]. Пейзажі «гуцівського царства», відвіданого У. Самчуком 16 серпня 1941 року, відтворюють ідилію спогаду про прадідівську славу, що її не заступили імена нових хуторян: «Назва Гуци це назва нашого роду, назва якогось нашого далекого предка, як і назви інших мешканців Запоріжжя: Бухалів, Серед, Балабів. Нова наша прийшла назва Данильчуків-Самчуків не прищепилася на цьому місці, вона лише в урядових паперах, але тут вона чужа й нелегальна. Ціле село знає нас як Гуців – колись і тепер» [3, 160-161]. Сторінки діалогії фіксують сильне зворушення і щирі радість, якими позначені не тільки перша зустріч письменника з односельцями після тривалої розлуки, але й усі наступні гостини у колі родини та краян. Оцінюючи прогнозовані суспільно-політичні зміни, що відбулися за роки своєї відсутності, У. Самчук констатує: «І коли я цього дня по довшому часі прибув до свого села, воно вже було не колишнє село, а теперішнє. А з огляду на те, що ми розогнювали не класову, а скорше людську, національну, політичну, господарську свідомість, село було збережене від провокації, взаємоненависти і доносів, а тому його не зумів розкласти більшовицький режим останніх років і воно найкраще збереглося» [3, 150]. Тому поїздки до родичів і друзів у Дермань, Тилявку, Кременець стають своєрідною розрадою для письменника у непростий період редакторства «Волині». В описі дерманського святкування Різдва 1942 р. у друзів

Мартинюків митець знову підкреслює знаковість місця, пояснюючи, що «їх хутір дуже знаний мені ще з дитинства» [4, 225] й оповитий «цілою легендою» [4, 226]. Водночас він зауважує: «Пізніше, я використав його легендарність у ряді своїх літературних праць, а особливо в романі «Ост», на тлі якого я побудував цілу фабулу родини Морозів, перенісши його географічно аж до Дніпра насупроти Канева» [4, 226]. Однак воєнні дії не оминули дідової землі, свідком чого стає У. Самчук. Як обірвану чужинцями історію роду, з внутрішнім переконанням «Щось тут для мене скінчилося. І, мабуть, назавжди» [4, 238], він згадує події Страсного Четверга 1943 р., коли мадяри рано-вранці спалили обійстя діда Уліяна: «Я довго стояв на пожарищу, де родилась моя мама. /.../ Тут закінчилась одна, нікому не знана, старовинна епоха. Тут жив ще один глибокий, старий рід людський, на краю великого села, під великим сосновим бором, який виводив свій початок від якогось незнаного, таємного Балаби. Згодом тут постав цілий «куток», люди, що тут жили, мали різні прізвища, але ціле село знало їх лишень, як Балаби. Куток Балаби, “там за ровом від Запоріжжя”» [4, 236]. Не випадково, вже готуючись до чергового й остаточного виїзду на Захід, У. Самчук у вересні 1943-го прощається з пам’ятними місцями, підкреслюючи в розповіді символічний образ дороги: «Для Тані ця подорож була новою пригодою, а для мене це мандрівка по старих дорогах в країну мого хлоп’яцтва. На цій дорозі відбулось у мене багато пережитого і передуманого. Починаючи з того, що цією дорогою «вибиралися з Дерманя до Тилявки ще коли мені було вісім років. Цією дорогою йшлося пішки до «вищої» школи в Дермані, коли мені було дванадцять років. Цією дорогою ми щороку їздили «на празники» та різні оказії «до своїх». На цій дорозі я вперше зустрів большевиків, які вперше на моєму житті вимагали від мене документів, коли мені було п’ятнадцять років» [4, 212]. У спогаді про 1921 рік, вмонтованому в загальну оповідь, письменник фіксує і перше враження «дезорієнтованого на місцевості» юнака, який звичним шляхом повертався «додому на вакації»: «Вояк пояснив, що тут вже Польща... А ось там далі, за нашим городом, то вже Росія. Ніяк не второпаю. Я вийшов з Дерманя вчора, де були також поляки. Я пройшов п’ятдесят кілометрів дороги і мені кажуть, що я прийшов з Росії. Як це розуміти? По дорозі ніхто мені не казав такого. І виходило, що я аж два рази переходив туди і назад нелегально границю...» [4, 213 – 214]. Ці демаркаційні метаморфози, з огляду на здобутий тоді досвід першого арешту, стануть для У. Самчука несуттєвими у його життєвих мандрах – легально, напівлегально і нелегально перетинати кордони змусять мета й обставини. Це найвлучніше сформульовано через алюзію на Т. Шевченка у назві розділу «Понад шляхами» («На білому коні»), і, попри усі перестороги друзів, митець пояснить своє повернення в Україну єдиною ціллю: «...бути в Києві, бути в Києві, бути в Києві! Байдуже, яка там влада, мене не цікавить влада, мене цікавить “Дід-Дніпро”» [4, 240]. Кременчуцький епізод змальовує ще один довгоочікуваний перетин українського кордону, для чого, за іронією долі, У. Самчук теж потребував спеціального дозволу. «А ось, направо і наліво Дніпро-Славута з його широким плесом спокійної течії. Нарешті, нарешті...Переходжу його з почуттям виняткового зворушення, як це завжди

траплялося зі мною, коли переживалось щось надзвичайне. І я був вдячний долі, що я міг переходити перший раз Дніпро отакою спокійною, легкою ходою і мати час на розглядини та роздуми» [4, 171], – з перетину «останньої границі» починається Самчукова подорож на Лівобережжя України. Він щиро звіряється перед читачем, що мрія побачити наймогутнішу річку своєї землі не полишала його 15 років: «Я марширував у шеренгах польського військового відділу в напрямку заходу. І пригадував мої тодішні думки: чому я не марширую в рядах українського війська і чому не через Дніпро? І чи побачу я коли Дніпро взагалі? /.../ І ось я бачу Дніпро. Але перед тим я мусів бачити Віслу, Одер, Шпрее, Ельбу, Рейн, Сену, Тибр, Влтаву, Дунай... І чи думав я коли бачити Дніпро у такому ось вигляді?» [4, 171]. Унікальний досвід пізнання української землі з перспективи емігранта письменник змальовує як гротескну ситуацію – «дід-Дніпро» в облозі ворожих сил, які змагаються винятково за свої геополітичні інтереси. І перейти рідну річку можна тепер тільки з дозволу чужинця-окупанта. На мосту «стоять вартові у темно-сірих уніформах і сталевих шоломах, такі недопасовані до цього широкого простору /.../, а там далі працюють ось люди у пім'ятих уніформах советських вояків /.../. Як все це дивно...І нереально. Якась примха історії» [4, 171–172]. Але для У. Самчука це побачення з Дніпром символізує епохальну мить наближення до тієї землі, для якої, як пише мемуарист, «...я приречений бути письменником» [4, 169]. Тому усвідомлення власної мети домінує над абсурдністю історичного моменту.

У змалюванні київського епізоду Улас Самчук розгортає топос «віднайденого раю», який починається описами вражень про омріяну подорож в останньому розділі першої книги дилогії та продовжується у другій. Пояснюючи своє сильне бажання відвідати Київ усупереч будь-яким перешкодам, він вдається до прямих історичних аналогій: «І це ще один випадок, що я мушу бачити його в такий час, що нагадує 1162 рік, коли там бушував Андрій Боголюбський, або 1240 рік Батия, внука Темуджіна, вождя всіх монголів, а тепер рік Гітлера, вождя всіх німців» [4, 242]. Образ українського міста-фенікса знаковий для У. Самчука тим, що уособлює культурні надбання рідного народу. «Бажання бути письменником – основне бажання, а бути ним можна тільки в Києві», – мемуарист не приховує своїх амбіцій і нестримного прагнення таки дістатися до уславленого перемогами і поразками міста за будь-яку ціну [3, 240]. Митець щиро звіряється перед читачем у нав'язливій «старій думці», «болючій одержимості ще з часів юначих»: «А до всього той Київ. /.../ Це вже, мабуть, у нашій крові... Така якась містична тяга до того місця на планеті» [3, 236]. Він пригадує свій перший арешт по дорозі до Києва і звинувачення в дезертирстві як невдалу спробу вирватися із провінційного селянського середовища, «відійти на “другий край” світу» з гордою метою здобувати знання, письменницьку славу і прагненням відкривати світ [3, 239]. Для У. Самчука величне місто асоціюється передусім із національною традицією, тому з ледь відчутним розчаруванням, що це сталося за межами України, він констатує: «У Німеччині я вперше пізнав, як виглядають культурні люди» [3, 239]. Київ 1940-их років цікавить У. Самчука як матеріал і тло для творчості. Заживши слави вже відомого

українського письменника, автора «Марії», «Волині», «Кулака», він звіряється перед читачем спогадів у новому задумі, реалізація якого можлива тільки за конкретних умов: «Мене опанувала до краю одна ідея – написати епопею у трьох частинах, з трьох різних періодів – княжого, козацького і сучасного, діятись має це обабіч ріки Дніпра, а назва її – “Дід-Дніпро”. Дніпро – вісь, на якій обертається наша планета від Перуна і до наших днів» [3, 240]. Зараховуючи себе до покоління «вихованих і загартованих на ударах» [3, 6], митець розмірковує над історичною долею Золотоверхого. Бажання бачити Київ у метаморфозах воєнного часу перетворюється на ідею-фікс для У. Самчука. Щоправда, Самчукове ідеалістичне враження від побаченого міста поступово змінюється на реалістично-скептичне усвідомлення «чужого» простору, в якому «надій на добре годі було сподіватися» «однаково як з боку закаптурених москвосторонників, так і не закаптурених наці Гітлера». «І було по всьому видно, – пише мемуарист, – що дні перебування тут наших друзів із заходу – пораховані» [4, 53]. Невдовзі, як свідчать сторінки діалогії, «король нашого підпілля Олег Ольжич» з’явиться одного зимового вечора у рівненській квартирі У. Самчука по дорозі з Києва до Львова, «щоб там ще глибше увійти в підпілля» і діяти. Але, зауважує письменник, вже тоді він був «виразно приречений на жертву, ми це бачимо і знаємо, але як одвернути?» [4, 109]. Трагічно загинуть інші друзі, про що привезуть вістку з Києва по декількох тижнях від драматичних подій розстрілу в Бабиному Яру. Однак в особистому житті У. Самчука Київ таки відіграє вирішальну роль. Мелодраматичний сюжет зустрічі двох закоханих із патетичною кульмінацією (вимушене прощання «назавжди» через повернення чоловіка Т. Прахової з німецького полону) і, врешті-решт, щасливою розв’язкою (переїзд жінки до «рівненського дому» письменника) складає цілісну картину авторських інтимних хвилювань і вражень. У. Самчук не багатослівний у розповіді про особисті почуття. Однак присвята до першої книги діалогії «На білому коні» свідчить про найбільшу цінність, яку здобув у непрості часи перебування в Україні. Довгоочікуване побачення з Танею у Києві, «хвилююче, бентежливе, містерійне», він філософськи пояснює впливом «якоїсь незнаной вищої волі»: «Такі явища, як війни, сприяють химерним вигадкам долі. Міняються не лишень границі держав, але й основи родин, подруж, зобов’язань» [4, 24]. Мемуарист щиро звіряється перед читачем в описах вражень від листопада 1941 року: «Київ дарував мені найбільшу гльорію мого серця. Якою вишуканою привілеگیєю було для мене, коли після цілоденної метушні на вулицях міста опинитись вечором в затишній квартирі Тані з її сином Толею, сидіти з ними за столом, за чашкою чаю і довірливо розмовляти про поезію Бодлера, фільми Довженка...» [4, 42]. Київ стає дорогим і пам’ятним ще й через численні знайомства, відвідини та зустрічі з багатьма українськими патріотами: І. Кавалерідзе, Д. Багазієм, І. Рогачем, А. Любченком, О. Ольжичем, О. Телігою, родиною Прахових та ін. «І так ми мандрували, і мандрували. Багато днів. Переважно з Танею», – пише письменник, позначаючи координати-символи вічного міста України. Тому в один ряд спогаду про Київ письменник вплітає додаткові сюжети, в яких персонажами виступають і живі, і мертві: Т. Шевченко,

П. Тичина, М. Бажан, О. Мурашко, М. Грушевський, Леся Українка та ін. Блукаючи старовинними вулицями, У. Самчук шукає сліди нерозривного зв'язку поколінь, залишені віками і не знищені лихоліттями. Митець підкреслює вражаючі деталі й характеристики «неукраїнського» Києва: відвідання потрощеної німцями будівлі Спілки письменників на вул. Підвальної, занедбані і сплюндровані кіньми Байкової Гори з могилами уславлених діячів, розмову міщанок «про якого то українського пісателя» у сквері біля пам'ятника Т. Шевченкові [4, 27], іронічне здивування сина Т. Прахової Толі, висловлене під час однієї з розмов, яка, вочевидь, стосувалась національного питання: «Мама! А может бить ти на самом деле українка?» [4, 27]. Згодом ідилія особистого щастя переноситься у «прісне Рівне», куди таки зважується переїхати Тетяна Прахова-Чорна у січні 1942 року, покинувши свого чоловіка і назавжди залишившись біля Уласа Самчука. Враження від приїзду коханої він описує лаконічно: «Я жив хвилююче, повно, барвисто, бурхливо. ...Моє життя збагатилося особливим добром, якого вартість годі оцінити валютою матерії. Є вартості серця, в яких розчиняються болі буденного, і все довкруги стає мирним і гарним» [4, 108]. Деталі рівненського побуту, історію власного арешту, описи дружніх посиденьок і численних гостей у родичів, спланований від'їзд з Рівного восени 1943 року мемуарист відтворює як складну багатсюжетну картину з «безліччю драстичних суперечностей» [4, 107]. Другу частину діалогії можна схарактеризувати загальним настроєм настороженості і хиткого становища українців, що опинилися під окупацією фашистської влади. У ситуації, коли «нічого ніде не було певним. Кожен крок – небезпека» [4, 108], як відображають спогади У. Самчука, ідилія кохання перетворюється у найцінніший скарб.

Але, попри особисту драму серця, письменник дуже гостро переживає і складну геополітичну ситуацію, яка розгортається на мапі Євразії. Топос України пронизує всю канву оповіді у діалогії і реалізується через мотиви «ідеальної», «реальної» та «воскреслої» держави. З перших сторінок книги «На білому коні» У. Самчук чітко ідентифікує себе з представниками покоління «приречених до боротьби», для яких ідея державотворення не була вичерпана: «Нас було кілька сотень з загальної кількатисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс» [3, 5]. Слушний момент реваншу національних сил, які гуртуються задля розгортання підпільної діяльності на території окупованої нацистами України, У. Самчук використовує як омріяну дорогу повернення додому, «на ост». Ще одна причина пришвидшувати від'їзд – прогнозований арешт. Відчуття загальної політичної атмосфери підказувало, що німці мали його ім'я в списках підозрюваних у націонал-соціалістичній діяльності осіб, котрих потім було таки «виарештувано і розіслано по концентраційних таборах». Не маючи жодних ілюзій щодо методів німецької окупаційної влади, письменник констатує: «Тут бралися на увагу вимоги завойовництва і поневолення, а не ідеології, совети користувалися списками польської поліції, а німці і польської, і советської разом. Мені ця філософія була давно зрозуміла, а тому треба було відповідно діяти» [3, 10]. Із загальної картини оповіді можемо зробити

висновок, що поводитьсь він розсудливо й обережно, інколи навіть інтуїтивно відчуваючи ситуацію або критично зважуючи всі аргументи і факти. Опис краківських подій 1941 року відтворює зафіксовані мемуаристом романтичні настрої його покоління: «...вірилося у фатум і в остаточному “якось то буде”», «у якийсь сімнадцятий рік, у зміну умов війни, у полагодження наших внутрішніх конфліктів, і нарешті вірилось у нашу країну. Там, мовляв, справжнє вирішення справи, там не еміграція, там знайдуться люди, і вони, а не ми, будуть вирішувати» [3, 55]. Спогади У. Самчука виразно виявляють його надімперську налаштованість, негачію шовіністичних зазіхань з боку будь-яких країн і рішуче переконання в тому, що рідна земля повинна нарешті здобути свою державність. Симптоматичною є згадка про дискусії серед студентів Бреславського університету, що відбувалися у кав'ярні «Над Одрою» і до яких письменник долучився завдяки німецькому другові Герману Блюме. Особливо затято У. Самчук опонував Альфреду Буркгардту. Останній, як характеризує мемуарист, «зневажливо ставився до слов'ян взагалі, а до поляків зокрема, не визнавав ніякої України, а мене вважав лишень за росіянина, а тим самим обдаровував мене поблажливим респектом» [3, 22]. Ще одну дискусію зі своїм учнем П. Кроненбергом на тему національної ідентичності згадує У. Самчук, оповідаючи про часті відвідання Бойтена (нині Битом) і розмову про «істотну різницю між “кляйнруссен” і “гросруссен”» [3, 25]. Загалом мемуарист підкреслено уважний до українського питання та його обговорення в багатонаціональному середовищі передвоєнної Європи. В оповіді про Краків, Прагу, Варшаву, Бреслав письменник відтворює тогочасну тематику розмов і палких дискусій, які зводяться до з'ясування історичних перипетій «Польща – Україна – Московщина – Німеччина». Аналізуючи актуальну геополітичну ситуацію і програмові тексти А. Гітлера, У. Самчук нищівно розвінчує еміграційні міфи своєї доби щодо зацікавленості Німеччини в самостійності України: «Таке переконання мали у Польщі, у Москві, у Парижі, можливо, навіть у Лондоні... Нас же фактично взагалі “видумали” німці, так само, як і мавпу. Навіть Шевченко вважався німецькою інтригою, а щодо Грушевського, Петлюри й інших, то не говори. Але для німців та наша коломийка з “братами слов'янами”, за “нашу і вашу вольносьць”, “нет, не било...”, Валуєвим, Грабським, Дмовським, “собачим язиком” і “дзіччю гайдамацкою” була лише справді інтригою, і настільки вигідною та корисною, що давала їм у руки аргумент нашої слов'янської політичної неоформленості, а тим самим право використання нас як засобу, що для такого фантаста і посланця неба, як Адольф Гітлер, здавалося зрілим овочем, що мав би упасти в його пелену разом з пшеницею, Донбасом і Кривим Рогом» [3, 63-64]. Особистий досвід 35-річного письменника, який понад п'ятнадцять років перебував у колі української еміграції, допоміг йому зважено оцінити довгоочікуваний історичний момент, коли стало можливим повернення на батьківщину. Ілюзія щодо визволителів фашистської Німеччини серед українських патріотів «тривала дуже коротко». Як констатує У. Самчук, «найреальнішою була думка, що народ України добуде свою державність засобами внутрішньої організації всіх ділянок життя

на чолі з Національною Радою, щоб бути готовою, коли постане для цього можливість» [4, 14].

Топос України простежуємо майже в усіх епізодах діалогії. Здебільшого автор вживає антитезу в зіставленні «реального» та «ідеального» образу рідної землі. «Реальна» Україна для письменника – це, передусім, мова, яку чути в рідних просторах, і люди, які з вірою в майбутнє держави діють у складних умовах під советською чи під нацистською окупацією. Період 1941 – 1942 років журналіст У. Самчук використовує творчо, оскільки здійснює подорож окупованою територією Наддніпрянщини і готує серію репортажів за свіжими враженнями. Я. Поліщук вважає, що ця мандрівка була спробою «сприйняти східноукраїнську ментальність та здобути східноукраїнського читача» [2, 26]. Як свідчать сторінки діалогії, письменник порівнює свої уявлення про Ост, адвокатом якого довелося виступати ще в Кракові під час розмови з Романом Купчинським, з реальною картиною Наддніпрянщини і Слобожанщини 1942 року: «я хоч частинно міг бачити ту землю, для якої я приречений бути письменником» [4, 169]. Щоправда, світоглядні різниці заходу і сходу України зафіксує письменник ще раніше, після першого візиту до Золотоверхого в листопаді 1941 року: «Після Києва це [гостини у Дермані. – Н. Х.] було відсвіження. Я бачив українську свідому сільську молодь, між якою приємно було побувати, дарма що їм уже встигли сказати, що я до них не належу, бо ж вони “бандерівці”. Але згодом виявилось, що між нами ніякої різниці немає і мені їх “бандерівство” нічого не шкодить» [3, 60]. Самчукова іронія мотивується подіями 10 лютого 1940 року [1, 49]. Він намагається з'ясувати перед читачем власну позицію і вчинки, що неодноразово викликають критику й осуд з боку діячів підпілля в 1941 – 1943 роках. Декілька разів зі сторінок діалогії вчувається розпач оповідача від програної, у тому числі й через особисті амбіції лідерів, кампанії: «...забагато фраз, ілюзій, патосу – замало знання, фаховості, конкретного діла» [3, 9]; «...в дійсності стоїмо один проти одного з безсилою в очах ненавистю» [3, 9]; «...всі ті їх “угруповання” з їх дрібненькими ідеологіями не варті більше, ніж виїдене яйце, і боротися за них між собою – це значило не бачити основної ідеї – свободи й незалежності народу в його державній формі» [3, 258]; «...це скорше кочубеївство, махнівство, і хтозна які ще прикмети нашої гордої козацької раси» [3, 7]. Він щиро звіряється у прихильності до авторитету О. Ольжича з його motto «В шинелі сірій вмерти від гранати» й «філософією чину», хоча пояснює свій вибір – свідомо обстоювати позицію «над ідеологіями». Образ «ідеальної» України відтворюється У. Самчуком через знайомства і зустрічі з культурними та політичними діячами, відвідування могил українських патріотів на Байковому і Личаківському кладовищах, описи прогулянок пам'ятними місцями Львова, Кракова, Праги, Берліна, Києва, Харкова, Полтави, Кременця, Дерманя, Тилявки та ін.. Митець портретує уславлених письменників, військових діячів, композиторів, художників, нагадуючи читачеві про їх талант і національну самобутність. Спогад умотивовує зв'язок сучасного і минулого. Мемуарист описує жалюгідний стан окупованого німцями міста, в якому нашвидко затирились сліди попередньої советської влади: «Всі вулиці Києва того часу

мали назви «бувших» і «теперішніх», що їх кияни завжди пам'ятали. Говорити про вулицю Леніна, а не згадувати Фундуклея, вважалося зрадою минулого» [4, 8–9]. Імперська поведінка чергового завойовника не вражає митця – він охочіше зіставляє її з брутальнішою політикою «батька народів»: «Отже, ми виїхали на бувшу Олександрівську, тоді вже також бувшу Кірова, бо нові завойовники встигли вже переназвати її, здається, на Варяжську. Бо існує така мода... Щоб понизити завойованих та підкреслити свою пиху переможців, вони накидають своїм жертвам немилі їм назви, де тільки можна. І класичним таким нахабством звучить тут ім'я Кірова» [4, 9]. У топосі «реальної» України виразно підкреслюється мотив пошанування Т. Шевченка. Описуючи відвідини величного київського пам'ятника, У. Самчук підкреслює цинізм советської політики, яка використовує пам'ять про Кобзаря «як найкращий цукерок», щоб «зацитькати» свідомих українців: «Тут повно Шевченка. Сквер його імені, бульвар його імені, опера його імені, райони його імені... Але як мало “нас” на вулицях. Де ніхто не говорить мовою того “пісателя”» [4, 29].

У діалогії згаданий ще один монумент Поету – «залишок України часів Скрипника-Хвильового» височить у Харкові: «Шевченко і тут відвоював собі місце. І стоїть на сторожі конаючого в спазмах денаціоналізації українського міста з надією, що воно одного разу вернеться назад до життя» [4, 188–189]. Харківський епізод описує столицю Слобожанщини, перше враження від якої викликає у письменника іронію і сарказм: «Харків виріс на біржі й мільйонах і в ньому втопились і Основа, і Гончарівка, їх мова, їх думання. У Харкові працювало чимало людей науки, артизму, письменства, але й вони губилися в океані російщини непомітно» [4, 188]. Місто нагадує йому Одесу – «своєрідний гібрид банків, біржі й комерції» [4, 188]. У. Самчук наполегливо хоче побачити в ньому сліди українізації, задля чого згадує про ганебний антиуряд, створений для протидії УНР, про «Мину Мазала» М. Куліша, театр Л. Курбаса, діяльність М. Хвильового і М. Скрипника, самогубство якого символічно сприймає як «жест, що його не випалить з історії України ніяка Москва ніяким розпаленим залізом. Це був експеримент-доказ, що Україна дуже легко може справитись з любим Харковом, коли б до цього не втручалися чужі армії збройної сили» [4, 188]. Апатичність місця, в якому «Україна типу полтавця Петлюри гостювала всього кілька місяців, бо вже в грудні 1917 року сюди увірвалися російські загони», вражає письменника-«західняка»: «Село поза Харковом ще, можливо, хотіло б вернутися до України, але Харків уже загубив ці амбіції і став “всьо равно”, “убі патрія, убі бене”» [4, 187]. «За часу мого прибуття до Харкова Україну треба було тут шукати із свічкою», – пише У. Самчук [4, 188], але таки знаходить «затишний, культурний закуток Університетської гірки /.../ з Покровським собором», що нагадує пейзажі Праги, Бреслава та Кракова. Попри перші гнітючі враження від «неукраїнського Харкова», мемуарист підсумовує своє чотириденне перебування дружнім прощанням: «Це столиця людей, які хочуть і можуть творити реальні вартості» [4, 191].

Полтавський епізод підкреслює стереотипний образ міста, який асоціюється з українським борщем, варениками, бандурою, «буревійним гопаком й гемонським гумором» [4, 193]. «Мені здавалось, що я знав Полтаву

краще, ніж своє рідне село, я мав з Полтави багато друзів, розкиданих по всій Європі, я читав про Полтаву, я декламував про Полтаву, я співав про Полтаву» [4, 193], – щиро звіряється письменник. Образ колоніального «малоросійського» міста, «свідомо залишеного на поталу і занедбання» Російською імперією, вражає У. Самчука гостинністю мешканців та «органічною національною ідентичністю» [4, 195]. Тут він теж відвідує пам'ятники класикам української літератури, розмірковуючи над гротесковістю монумента Т. Шевченкові (скульптор І. Кавалерідзе), що височить як «деус екс махіна» серед загального безладу й старосвітської архітектури: «Полтава не була готова до такого демонстративного вияву, де все ще дрімало в засягу 19-го століття» [4, 196]. Рідне місто І. Котляревського вражає У. Самчука неукраїнською мовою – і це ще одна невідповідність «ідеального» образу. Як і в Києві, біля пам'ятника авторові «Енеїди» з ним трапляється «прикметна сценка нашої історичної драми, тісно пов'язана з її історичним сенсом» [4, 197]: трое дівчат, розмовляючи по-російськи, ідентифікують його з «німцем» і грайливо провокують на розмову. Але письменник прикро нотує, що «знов не догадався заговорити до них» і «прогавив пречудову нагоду довідатися», чи вони знають щось про І. Котляревського. Полтава приємно дивує митця традицією пошанування християнських свят, але й приголомшує дивним для окупаційної доби апофеозом радості й безтурботності на міських вулицях: «Ніде ні одного українського слова. Розмовляють про танці, залицянки, про німців в розумінню вояків /.../ І було тут тих “німців” досить багато і видно їх тут аж ніяк не цуралися. Багато менше, ніж було там, у Львові... Де для дівчат “ходити з німцем” вважалося за порушення певної національно-етичної засади, а тут це робилося так само просто, як і лузання соняшникового насіння» [4, 197]. У. Самчук символічно тлумачить долю цього денаціоналізованого міста, вважаючи, що так воно розплачується за поразку Мазепи і знищення роду Симона Петлюри. За спостереженнями Я. Поліщука, світогляд митця у період 1942 – 1943 років не зазнає змін: «Як і раніше, основним ворогом та загрозою для української душі письменник вважає імперсько-російську свідомість, модифіковану в сталінську суспільну тоталітарну систему, рішуче критикуючи наслідки впливу цих чинників, зокрема тип українця-малороса, жертви й водночас пасивного виконавця імперської волі» [2, 28].

Спогад про подорож на схід України завершує дорога через Київ – і нові враження від перебування в місті набагато приємніші: «Після довгої мандрівки я прибув, як додому. І все-таки Київ наймиліший моєму серцю за все на світі. І він найукраїніший, байдуже, які так козні строїть проти нього Москва» [4, 204]. Вочевидь, зіставлення образів «реальної» України в її полтавській, харківській, кременчуцькій історіях допомогли митцю визначити пріоритети. «Прагнучи зрозуміти і прийняти сучасне українство в широкому сенсі, зокрема київсько-харківський культурний рух 1920-х років, Улас Самчук також усвідомив глибину суперечностей асимільованої культурної свідомості “східняків”», – вважає літературознавець Я. Поліщук [2, 26]. Тим більше, що на остаточний вибір письменника і діяча українського підпілля впливає загострення військової операції через наступ советської армії й активізацію партизанського руху.

«Головним ворогом українського народу Улас Самчук вважав “московсько-жидівський” большевизм» [1, 63], методи якого, за прикритим спостереженням мемуариста, швидко перейняли не тільки німці, але й «отаманчики» українського підпілля. Через це він відмовляється від співпраці з Т. Бульбою-Боровцем, від якого отримує гнівний лист зі звинуваченнями й образами у стилі «советських борзописців». На сторінках другої книги діалогії У. Самчук пояснює причину свого від'їзду з України: «Після такого листа я був вдвічі вдоволений, що не піддався спокусі співпраці з такими майстрами політики невротичного часу. Але куди мав вдатися такий непоправний самотник, варнак і материк, як моя особа! Не було вибору. Для неї всі мости в Україну спалені. Залишилась тільки одна дорога – на захід. І з цим не було вагання. Не зітхалося і не плакалось. Я був повний Україною мого власного уявлення і з нею міг мандрувати у всі кінці світу. Україна сталінського крою не була для мене вгодним під сонцем містом» [підкреслення наше. – Н.Х.] [4, 259]. Отже, письменник під тиском обставин робить вибір на користь «ідеального» образу держави – «реальний» залишається як поле змагань між Гітлером – Сталіном, як розмінна монета у двобої Європи за новий простір. Не дивує те, що він не прив'язує Україну до конкретного місця на мапі, стверджуючи: «Для мене Україна не лише над Дніпром, але й над Волгою, над Райном, над Міссісіпі, над Амазонкою...» [3, 226]. У. Самчук нехтує імперіями і декілька разів у спогадах характеризує себе як громадянина космосу. Він не зважає на кордони, але чітко підкреслює свою національність. В його ідеалі зразком для майбутньої держави міг слугувати Львів. Він «був для мене тією батьківщиною духа, де виростала нова, модерна, здорова, демократична Україна західного типу, систему відродження якої я б волів поширити на решту української території», – пише мемуарист [3, 102]. З огляду на сучасний геополітичний контекст, який за проблематикою дуже нагадує описаний у самчуківських спогадах, можемо зауважити, що знакові місця українського простору пророчо підкреслені у двох епізодах діалогії – київському і рівненському. Вочевидь, ці слова про майбутню державу теж вразили У. Самчука. Образ «воскреслої» України постає через репліку Івана Кавалерідзе. Прогулюючись зруйнованою центральною вулицею Києва, митець раптом оптимістично передрікає: «А, знаєш... Шкода. Розуміється. Але за останній час Хрещатик і так зійшов на клоччя. І добре, що його збурено. Побудуємо кращий» [4, 37]. Хрещатик стає символом воскресіння народу і віри в його незламний дух. Ще більш ствердно і з переконанням незавершеної великої справи говорить під час останньої рівненської зустрічі з У. Самчуком Ю. Горліс-Горський. Він передрікає нащадкам борців за свободу України звитяжне майбутнє і перемогу, усвідомлюючи невідворотність наступного історичного реваншу: «А наше діло поки що шляпа! – визнає Ю. Горліс-Горський. – Партизани допоможуть ще на певну кількість панахиди, але пам'ятай! Наша справа ще не програна! Не програна! Ми ще вернемось! Це пам'ятай! Ми тут забули свою люльку. Вони сюди прийдуть. Це факт. Наставлять своїм героям і нашим холоуям пам'ятників...Але ми вернемось за люлькою і всі ті пам'ятники зметем на смітник. Це станеться!» [4, 9]. Мабуть, пишучи ці спогади, У. Самчук і не

передбачав, наскільки пророчими виявляться слова друзів, які дивним чином закарбувалися у його пам'яті. Але образ «воскреслої» України у діалогії спогадів «На білому коні», «На коні вороному», вочевидь, визначає специфіку змалювання рідної Батьківщини, що її письменник реалізує у художній прозі повоєнного часу.

Отже, у статті ми розглянули топоси «втраченого раю», «віднайденого раю», України, які Улас Самчук розгортає в кількох епізодах книг мемуарів «На білому коні», «На коні вороному». Аналіз особливостей опису рідних для письменника місць Волині і Тернопільщини, українських міст Наддніпрянщини і Слобожанщини дозволяє простежити, як проявляється ідентичність митця. Водночас можемо визначити актуальність суспільно-політичної проблематики, яка цікавить прозаїка і діяча українського підпілля 1941-1943 років, та прослідкувати суголосність і профетизм декількох змальованих ситуацій.

Джерела:

1. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука / А. Жив'юк. – Рівне: Ліста-М, 2004. – 184 с., іл..
2. Поліщук Я. Формули ідентичності Уласа Самчука на тлі доби / Я. Поліщук // Слово і час. – 2007. – № 6. – С. 25-32.
3. Самчук У. На білому коні. Спомини і враження / У. Самчук. – Вінніпег: Видання товариства «Волинь», 1972. – 251 с.
4. Самчук У. На коні вороному. Спогади / У. Самчук. – Львів: Літопис Червоної Калини, 2000. – 288 с.
5. Скиба Р. Хвороба росту: Поезії / Р. Скиба; післямова Ірини Старовойт; живопис Віри Калиновської, графіка Івана Проціва. – К.: Смолоскип, 1998. – 240 с.: іл., портр.
6. Чернихівський Г. Улас Самчук: сторінки біографії: [монографія] / Г. Чернихівський. – Тернопіль: Збруч, 2005. – 246 с.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. *Улас Самчук і українська естетична свідомість*

Тхорук Раїса. Параметри міфологізації художнього світу роману «Темнота» Уласа Самчука	4
Усач Наталія. Часова організація трилогії «Ост» («Морозів хутір», «Темнота», «Втеча від себе») Уласа Самчука.....	18
Хомеча Наталія. Топографія спогаду: діалогія Уласа Самчука «На білому коні», «На коні вороному».....	24

РОЗДІЛ II. *Питання поезики*

Кочерга Світлана. Поезія і/як писанкарство: інтермедіальність художнього світу Оксани Лятуринської.....	38
Кир'янчук Богдан. Герменевтична специфіка літературно-критичного мислення Бруно Шульца	46
Сергійчук Зоряна. Досвід смерті як іманента герменевтики індивіда фентезійного серійного роману про Гаррі Поттера.....	55
Мирончук Інна. Прийом маски та авторська ідентичність у прозі Богдана Бойчука	60

РОЗДІЛ III. *Тексти і контексти*

Захарчук Ірина. Советська ідентичність сталінської доби: соціальні практики, емоційний ресурс та приватний досвід.....	71
Антипчук Надія. Художній світ драматургії Любові Яновської	82
Крупка Мирослава. Модель жіночої соціалізації у повісті Галини Журби «Зорі світ заповідають...».....	89
Кир'янчук Ігор. Духовний код книги Михайла Ореста «Душа і доля».....	102

РОЗДІЛ IV. *Компаративна критика*

Бестюк Ірина. Марш як музичний маркер «імперії мегаломанії» («Марш Радецького» (1932) Йозефа Рота і «Долина май» (1933-1935) Олексія Кундзіча).....	109
Кирильчук Олександр. Образ Іншого у прозі Михайла Коцюбинського.....	117
Іванова Анна. Контактуючи з Іншим: презентація образів інших націй та формування автообразу у романах Людмили Коваленко.....	126

РОЗДІЛ V. *Дидактичні парадигми української літератури*

Романишина Наталія. Методика використання письменницької критики в аналізі невеликого епічного твору (на прикладі творчості Уласа Самчука)...	134
Полюхович Любов. Проблема формування літературних компетентностей школярів (за Борисом Степанишином).....	144
<i>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ</i>	154

Наукове видання

*Збірник наукових праць
Рівненського державного гуманітарного університету*

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО**

Випуск XXI

Упорядкування
та наукове редагування
*Олександр КИРИЛЬЧУК
Мирослава КРУПКА*

Комп'ютерна верстка та макет
Микола ВОЙТОВИЧ

Відповідальний за випуск
Олександр КИРИЛЬЧУК

Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету: Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Вип. XXI / Ред. кол. О. Кирильчук [та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2015. – 155 с.

**ББК 83
Л 43
8**

Підписано до друку 10.06.2015 р.
Формат 60x84. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr.
Умови, друк. арк. 9,17. Наклад 300 прим. Зам. № 29.

Видавничі роботи:
кафедра української літератури
Рівненського державного гуманітарного університету
33001, м. Рівне, вул. Остафова, 37, каб. 404.

Друкарські роботи:
СПД Войтович М.А.
33001, Рівне, вул. Петра Могили, 28
тел (0362) 63-18-56
Свідоцтво про держреєстрацію:
Серія ВОО № 824666 від 17.07.2003 р.